

Krzysztof Stefański

 <https://orcid.org/0000-0002-9686-7463>Uniwersytet Łódzki
Instytut Historii Sztuki

Fabryka Towarzystwa John, Krebs i S-ka w Łodzi – unikatowa konstrukcja żelbetowa i historia jej destrukcji

The 'John, Krebs and Company' factory in Lodz
– a unique reinforced concrete structure
and the history of its destruction

Streszczenie. Wraz z tzw. transformacją ustrojową, jaka miała miejsce w Polsce po 1989 roku, pojawiły się liczne nowe zagrożenia dla obiektów zabytkowych. Dotyczyło to zwłaszcza budownictwa przemysłowego. Upadek wielu gałęzi przemysłu skutkował bankructwem licznych zakładów. Problem ten dotknął także Łódź – najważniejsze niegdyś centrum przemysłu włókienniczego w Polsce. Szczególnie drastycznym przykładem jest w tym wypadku hala odlewni (maszynowa) zakładów John, Krebs i S-ka, późniejszych zakładów Fakra, o unikatowej konstrukcji żelbetowej, powstała w latach 1913–1914. Prywatny inwestor nabył teren zakładów i podjął decyzję o wyburzeniu znajdujących się tam obiektów pod budowę centrum handlowo-rozrywkowego. Mimo że hala odlewni wpisana została przez Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Wojciecha Szygendowskiego do rejestru zabytków i mimo protestów miejscowego środowiska historyków sztuki, architektów i miłośników zabytków, inwestor – powołując się na decyzję Generalnego Konserwatora Zabytków Piotra Żuchowskiego, wykreślającą halę z rejestru zabytków – wyburzył ją, pozostawiając jedynie „świadka” w postaci trzech przeseł żelbetowej konstrukcji. Architektura polska poniosła niepowetowaną stratę, tracąc jeden z najciekawszych zabytków architektury wczesnego modernizmu.

Słowa kluczowe: architektura polska; architektura Łodzi; modernizm; konstrukcje żelbetowe; fabryka John, Krebs i S-ka; fabryka Fakra

Abstract. With the so-called political transformation that took place in Poland after 1989, numerous new threats to historic buildings emerged. This was particularly true of industrial construction. The collapse of many industries resulted in the bankruptcy of numerous plants. This problem also affected Lodz – once the most important centre of the textile industry in Poland. A particularly drastic example in this case is the foundry (machine) hall of the John, Krebs and S-ka works, later known as the Fakra works, with its unique reinforced concrete construction, built between 1913 and 1914. A private investor purchased the site of the works and decided to demolish the buildings there to build a shopping and entertainment centre. Despite the fact that

the foundry hall was entered in the register of monuments by the Lodz Voivodeship Conservator of Monuments Wojciech Szygendowski, and despite the protests of the local community of art historians, architects and lovers of historical monuments, the investor – citing the decision of the General Conservator of Monuments Piotr Żuchowski removing the hall from the register of monuments – demolished it, leaving only a ‘witness’ in the form of three bays of the reinforced concrete structure. Polish architecture suffered an irreparable loss, losing one of the most interesting monuments of early modernism architecture.

Keywords: Polish architecture; architecture of Lodz; modernism; reinforced concrete structures; John, Krebs and S-ka factory; Fakora factory

Wraz z tzw. transformacją ustrojową, jaka miała miejsce w Polsce po 1989 roku, pojawiły się liczne nowe zagrożenia dla obiektów zabytkowych. Dotyczyło to zwłaszcza budownictwa przemysłowego. Upadek wielu gałęzi przemysłu skutkował bankructwem licznych zakładów, często o długiej tradycji. Pozostawały opustoszałe budynki pofabryczne, z którymi lokalne władze najczęściej nie wiedziały, co począć. Problem ten dotknął także Łódź – najważniejsze niegdyś centrum przemysłu włókienniczego w Polsce. W latach 90. stanęły liczne fabryki o długiej tradycji, wiele z nich o interesującej formie architektonicznej. Ich stosunkowo dobry stan zachowania i duże kubatury zachęcały do adaptacji do nowych celów. Wydawało się, że mogą być przekształcane na cele handlowe, wystawiennicze, sportowe bądź muzealne. W Łodzi zaczęli się pojawiać liczni zagraniczni inwestorzy wykupujący za bezcen olbrzymie tereny z budynkami pofabrycznymi, mając przy tym lokalne władze obietnicą inwestycji. Są w Łodzi pozytywne przykłady tego typu działań. Można do nich zaliczyć przede wszystkim – mimo wielu wątpliwości natury konserwatorskiej – centrum handlowo-rozrywkowe Manufaktura wraz z wysoko ocenianym hotelem Andel’s, powstałe na terenach dawnych zakładów Izraela Poznańskiego przy ul. Ogrodowej¹. Daleko idące przekształcenia mały miejsce się na obszarze zespołu dawnych zakładów Karola Scheiblera, Księżego Młyna, którego poszczególne części adaptowano do różnych celów, główny gmach przędzalni przebudowując na apartamenty mieszkalne, tzw. lofty, zachowując przy tym wszakże podstawową tkankę historyczną kompleksu². Do najważniejszych przedsięwzięć tego typu należało przystosowanie do nowych funkcji kompleksu dawnej łódzkiej elektrowni – EC1, składającego się z dwóch części. Część starszą, z lat 1906–1907, o cechach wczesnomodernistycznych i secesyjnych, określaną jako EC1 Wschód, przekształcano z myślą o umieszczeniu tam Centrum Sztuki Filmowej. Jego istotnym elementem miało być studio filmowe znanego amerykańskiego reżysera

1 SZYMAŃSKI 2003; WALCZAK 2006; MICHAŁSKI 2012.

2 SALM 2007.

Davidą Lynchą, ale wobec konfliktu, jaki zaistniał między reżyserem a władzami miasta, planów tych nie zrealizowano. Obecne mieszczą się tam planetarium, sale wystawiennicze i hala konferencyjna. Obiekty z lat międzywojennych, EC1 Zachód, przebudowano na Interaktywne Centrum Nauki i Techniki, wielofunkcyjny ośrodek muzealno-edukacyjno-naukowy³. Godne uwagi są przykłady wykorzystania opustoszałych budynków pofabrycznych na potrzeby wyższych uczelni. Politechnika Łódzka przekształciła w latach 1999–2003 budynek przędzalni zakładów wełnianych Fryderyka Wilhelma Schweikerta, po 1945 roku zakładów Lodex, na siedzibę trzech swoich wydziałów⁴. Z kolei łódzka Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna (wcześniej Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna) już w końcu lat 90. XX wieku adaptowała na swoje potrzeby zabudowania dawnej Fabryki Tasiem Gumowych i Przędzalnię Ferdynanda Göldnera przy ul. Rewolucji 1905 r. 52, a w kolejnej dekadzie obiekty dawnej Fabryki WYROBÓW WEŁNIANYCH Jakuba Kestenberga przy ul. S. Sterlinga 26. Wyższa Szkoła Sztuki i Projektowania zakupiła w 2005 roku gmach pierwotnie ochronki zakładów K. Scheiblera, a następnie dyrekcji Zjednoczonych Zakładów Przemysłu Bawełnianego K. Scheiblera i L. Grohmana przy ul. Targowej 65, późniejszych zakładów Uniontex, i przystosowała go do swoich potrzeb.

Równie długa jest niestety lista przykładów zdecydowanie negatywnych, gdy na naszych oczach niszczone są cenne zabytkowe budowle przemysłowe. Umieszczenie w 1997 roku na terenie dawnych zakładów Ludwika Grohmana Łódzkiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej doprowadziło do wielu niekorzystnych przekształceń i wyburzeń oraz wprowadzenia na ten teren nowej zabudowy nieharmonizującej ze starą architekturą. Szczególnie dramatycznym wydarzeniem było wyburzenie szedowej tkalni Grohmana przy ul. Targowej, której nie uratował wpis wraz z całym zespołem do rejestru zabytków⁵. W ciągu kolejnych lat do stanu ruiny doprowadzona została Nowa Tkalnia zakładów K. Scheiblera przy ul. Kilińskiego. Nie zostały zrealizowane plany adaptowania jej na potrzeby centrum handlowego Leclerc. Nowe projekty opracowała firma Opal Property Developments, głosząc m.in. hasło stworzenia tam Centrum im. Jana Pawła II, a jednocześnie planując wzniesienie w sąsiedztwie monumentalnych wieżowców, co wzbudziło powszechną krytykę⁶. Dramatyczne były losy fabryki Biedermanna przy ul. Smugowej, po 1945 roku noszących nazwę Rena-Kord. W lipcu 2003 roku zabudowania zniszczył częściowo pożar. W kwietniu 2008 roku prywatny właściciel terenu przystąpił do rozbiórki obiektów, mimo rozpoczęcia procedury

3 GAŁUSZKA 2011; *Nowe Centrum* 2011.

4 JAWOROWSKI/KOZICKI 2006.

5 Informacje uzyskane w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi.

6 PINTERA 2010.

wpisu do rejestru zabytków. Interwencja służb konserwatorskich ocaliła zespół od całkowitego zniszczenia. W tym samym roku prywatny właściciel wyburzył dużą część dawnych zakładów L. Geyera położonych na obszarze pomiędzy ul. Piotrkowską i Wólczańską⁷. Niszczone są nie tylko duże budynki o XIX-wiecznej proveniencji. Znikają też mniejsze obiekty z lat międzywojennych, uważane za mniej cenne, ale stanowiące także istotny element spuścizny przemysłowej. Ginie w ten sposób dziedzictwo przemysłowej Łodzi, a pozostałe po wyburzeniach puste przestrzenie pogłębiają zjawisko przestrzennej degradacji i proces dezurbanizacji dużych części miasta⁸.

Do najbardziej znamienitych tego typu przykładów trzeba zaliczyć działalność firmy o kapitale izraelskim, Włocławek Plaza sp. z o.o. z siedzibą we Warszawie⁹, która na początku pierwszego dziesięciolecia XXI wieku nabyła duży teren dawnych Zakładów Przemysłu Bawełnianego Karola Eiserta, położony w ramionach ulic K. Żwirki i S. Żeromskiego, planując stworzenie tam dużego zespołu handlowo-rozrywkowego Centrum Plaza. Początkowo zakładano wyburzenie jedynie części obiektów z lat międzywojennych i adaptowanie do nowych celów głównego gmachu fabrycznego z początku XX wieku, znajdującego się w doskonałym stanie. Skończyło się na wyburzeniu w 2005 roku, za zgodą władz miasta, całego olbrzymiego kompleksu. Planowane centrum nie powstało¹⁰, a dopiero po latach nowy właściciel terenu przystąpił do budowy osiedla mieszkaniowego¹¹.

* * *

W tym momencie dochodzimy do szczególnie drastycznego przykładu, któremu chcemy poświęcić zasadniczą część niniejszego tekstu – chodzi o niemal całkowite zniszczenie żelbetowej konstrukcji hali fabrycznej dawnej firmy Towarzystwo John, Krebs i S-ka. Geneza zakładu wiąże się z historią jednego z najbardziej znanych przedsiębiorstw łódzkich z branży przemysłu metalowego. Józef John przybył do Łodzi z terenu Czech (ówczesna Austria) w połowie 60. XIX wieku, by w 1866 roku założyć przy ul. Piotrkowskiej 217/219 Fabrykę maszyn i odlewnię metali¹². Zakłady zajmowały obszerną działkę biegnącą od ul. Piotrkowskiej do

7 Informacje uzyskane w WUOZ w Łodzi.

8 CIARKOWSKI 2010.

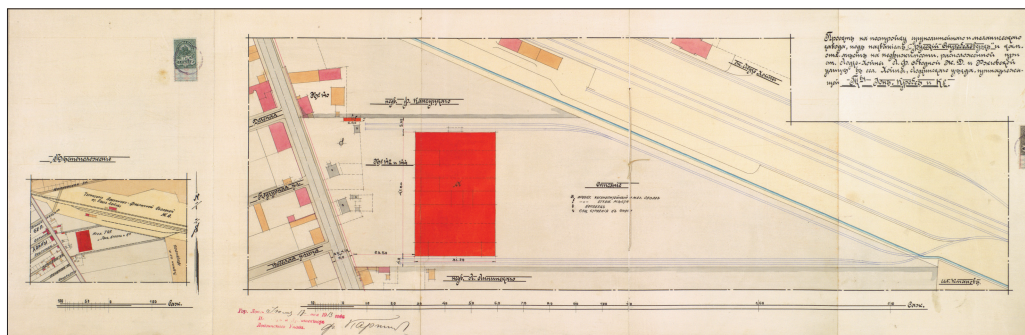
9 Firma znana także jako Plaza Centers wchodzi w skład izraelskiej grupy kapitałowej Europe Israel Group, której założycielem i szefem jest Mordechaj Zisser (zaangażowany finansowo także w budowę Centrum Dialogu im. Marka Edelmana w Parku Ocalałych przy ul. Wojska Polskiego), https://pl.wikipedia.org/wiki/Zak%C5%82ady_Fakora [dostęp: 19.10.2023].

10 *Ibidem*.

11 PIERZCHAŁA 2008; BRZÓZKA 2015; BUJAŁSKI 2016.

12 RYMOWSKI 1911; KUSIŃSKI *et al.* 2016, s. 280–281.

Wólczańskiej (dopiero w latach 70. XX wieku przepołowioną przedłużeniem w kierunku południowym al. T. Kościuszki). W ciągu kilkunastu lat stały się one jednym z najważniejszych przedsiębiorstw tej branży w regionie. W 1905 roku spadkobiercy zmarłego w roku 1882 Józefa Johna utworzyli Towarzystwo Akcyjne Budowy Transmisji, Maszyn i Odlewni Żelaza J. John. Dynamiczny rozwój firmy skłonił właścicieli do rozszerzenia działalności o segment produkcji kotłów żelaznych stosowanych w instalacjach centralnego ogrzewania. Przepuszczalnie już w ostatniej dekadzie XIX wieku powstała odlewnia żelaza Towarzystwa John, Krebs i S-ka, zlokalizowana na Chojnach w pobliżu linii kolejowej, przy ul. Rzgowskiej 140¹³.

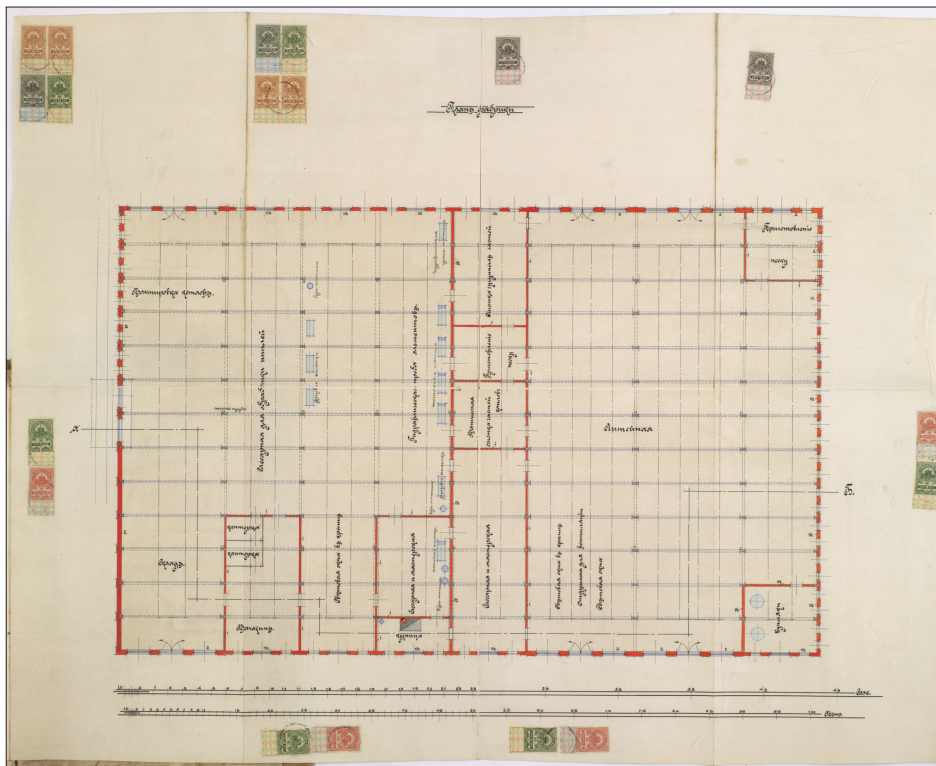
1. Projekt hali odlewni Towarzystwa John, Krebs i S-ka, 1913, plan sytuacyjny. Archiwum Państwowe w Łodzi, Rząd Gubernialny Piotrkowski, Wydział Budowlany, sygn. 16112

W 1913 roku podjęto decyzję o budowie na Chojnach nowej fabryki tzw. kotłów sztreblowych (Strebelwera) o nazwie „Rosyjski [Ruski] Strebelwer”, przy ul. Rzgowskiej (obecnie ul. Władysława Warneńczyka 18–20). W czerwcu tegoż roku złożono w piotrkowskim gubernialnym Wydziale Budowlanym projekt budowy nowej hali fabrycznej (odlewni żeliwa) z towarzyszącymi jej ustępami¹⁴. Opatrzony jest pieczętką i podpisem inżyniera-architekta powiatu łódzkiego Franciszka Karpińskiego (1874–1932)¹⁵ oraz datą 17 czerwca 1913. Karpiński objął też nadzór nad budową, co nie oznacza wszakże, że był autorem tych planów, a jedynie, że jako urzędujący architekt powiatowy zaakceptował je i potwierdzał zgodność sytuacji z rzeczywistością. Właściwego twórcę tej koncepcji, wobec braku informacji w materiałach źródłowych, trudno określić.

13 Ulica Piotrkowska 2019, <https://piotrkowska-nr.pl/ulica-piotrkowska-219> [dostęp: 2.10.2023].

14 Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APL), Rząd Gubernialny Piotrkowski, Wydział Budowlany, sygn. 16112; za wskazanie tych materiałów archiwalnych dziękuję Piotrowi Ugorewiczowi z Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi.

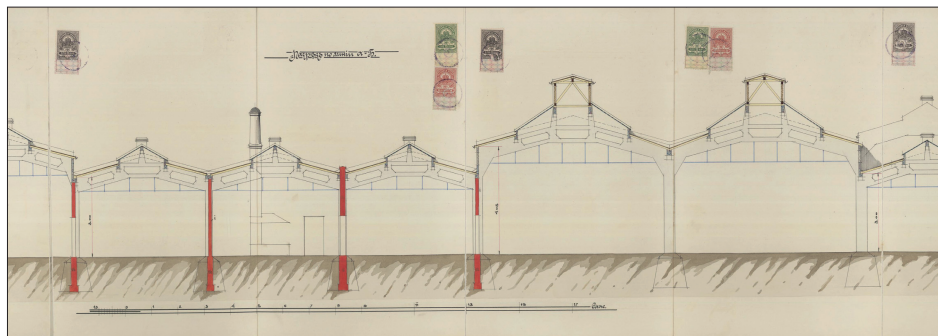
15 STEFAŃSKI 2009, s. 84.

2. Projekt hali odlewni Towarzystwa John, Krebs i S-ka, 1913, rzut poziomy. Archiwum Państwowe w Łodzi, Rząd Gubernialny Piotrkowski, Wydział Budowlany, sygn. 16112

Projekt zakładał budowę dużej hali na planie prostokąta o wymiarach $47,8 \times 31,2$ sążni ($102 \times 66,5$ m), usytuowanej na osi północ – południe, podzielonej poprzecznie na osiem naw o nierównej szerokości i wysokości, dyktowanej względami technologii produkcji. Licząc od północy pierwsze przęsło ma szerokość ok. 15 m, następne cztery przęsła liczą po 11 m, kolejne 15 m i 16 m, a ostatnie 11 m. Jeżeli chodzi o wysokość do podstawy dachu, to w pierwszej hali od północy wynosi ona 10 m, w następnej 8 m, w kolejnych trzech 6,5 m, w dwóch następnych 7 m i w ostatniej 6,5 m. To, co najbardziej interesujące w projekcie, to wprowadzenie konstrukcji żelbetowej w postaci ram słupowo-ryglowych – dwanaście w każdym przęśle, tworzących podstawę dachu i podparcie dla przewidzianych w górnej części suwnic. Słupy, ustawione na granicy między dwoma przęsłami, dźwigają rygle (dźwigary) po obu stronach. W zamknięciu dźwigary przybierają od dołu kształt wielokątny, od góry spłaszczonego trójboku, a pomiędzy dolną a górną krawędzią umieszczono symetrycznie ażurowe przeprucia zmniejszające ciężar konstrukcji. W spłaszczonych dwuspadowych dachach przekrywających każde z przęseł z osobna, wzdłuż osi znajdujemy podwyższony daszek o konstrukcji metalowej,

zapewniający doświetlenie hali i wentylację. Powstała w ten sposób nowatorska konstrukcja żelbetowa niemająca precedensu w architekturze na ziemiach zaboru rosyjskiego. Z zewnątrz obudowana miała zostać ceglanymi ścianami.

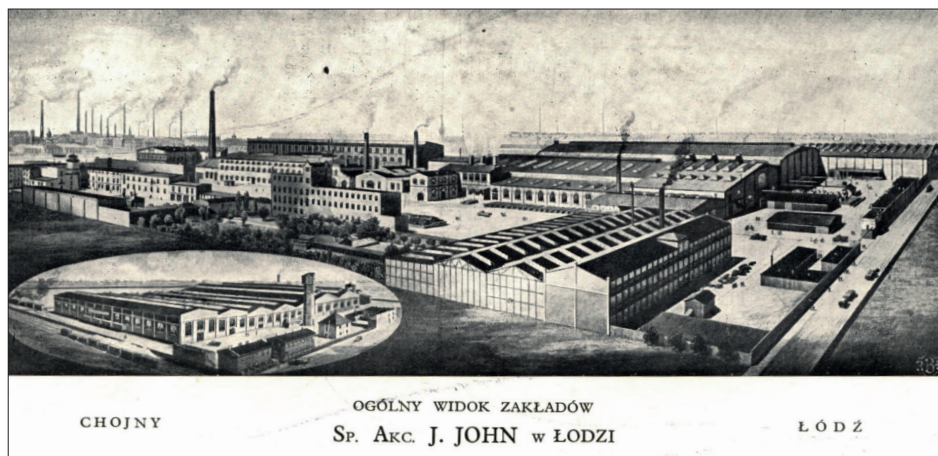
3. Projekt hali odlewni Towarzystwa John, Krebs i S-ka, 1913, fragment przekroju podłużnego. Archiwum Państwowe w Łodzi, Rząd Gubernialny Piotrkowski, Wydział Budowlany, sygn. 16112

Z powodu braku informacji historycznych nie jesteśmy w stanie precyzyjnie określić, kiedy budynek był gotowy. Projekt budynków administracyjnych i mieszkalnych na terenie zakładów John, Krebs i S-ka z listopada 1913 roku ukazuje zarys hali fabrycznej określonej jako znajdująca się w budowie¹⁶. Biorąc pod uwagę, że technika żelbetowa pozwalała na szybką realizację obiektów, należy przyjąć, że budowla była gotowa w stanie surowym przed wybuchem I wojny światowej. Zapewne wojna przerwała prace i produkcji nie zdążono uruchomić. Zakłady funkcjonowały natomiast z powodzeniem w latach 20., a ich ówczesny stan przedstawia prospekt reklamowy z tego okresu¹⁷. Zdjęcia ukazują odlewnię żeliwa z konstrukcją żelbetową. Widoczna jest dość istotna zmiana w stosunku do pierwotnego projektu. Słupy międzynawowe mają kształt klinowy, zwężając się lekko ku dołowi, co nadaje formie większą lekkość i dynamikę. Widoczna jest ażurowa forma struktury z przeszkleniami w dachu i dużymi oknami w ceglanych ścianach bocznych. Przypuszczalnie w 1915 roku powstała stojąca obok wieża ciśnień, również o konstrukcji żelbetowej, z ceglanym wypełnieniami¹⁸.

16 APL, Zespół: Spółka Akcyjna Budowy Transmisji i Maszyn i Odlewnia Żelaza J. John w Łodzi, sygn. 85.

17 APL, Zespół: Fabryka Obrabiarek i Odlewnia Żeliw J. John w Łodzi, sygn. 10.

18 Łódzki Wojewódzki Konserwator Zabytków, *Decyzja w sprawie wpisania do rejestru zabytków nieruchomości z dnia 10 września 2010 r. Nr rejestru zabytków A / 97* – Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi (dalej: AWUOZ), sygn. 640/295/2010, bez numeracji stron. Kopia w posiadaniu autora.

4. Folder reklamowy z cennikiem wyrobów firmy J. John, ok. 1930, widok zakładów przy ul. Piotrkowskiej 217/219, w lewym dolnym rogu widok zakładów na Chojnach. Archiwum Państwowe w Łodzi

Pierwsze eksperymenty z materiałem żelbetowym (zwanym wówczas najczęściej żelazo-betonem lub betonem zbrojonym) na ziemiach polskich miały miejsce już pod koniec XIX wieku. Przypomnieć należy, że do pionierów stosowania tej techniki należał łódzki architekt Dawid Lande, który w 1900 roku wykonał eksperymentalne żelbetowe sklepienie w zakładach Heinzla i Kuniztera na Widzewie¹⁹. Szersze zastosowanie tej techniki miało miejsce na początku następnego stulecia. Do najwcześniejszych przykładów należy użycie sklepień żelbetowych systemu Hennebique'a we lwowskim dworcu kolejowym w 1902 roku²⁰. Jednak wprowadzenie pełnego systemu konstrukcyjnego z tego materiału miało miejsce znacznie później – w latach 1907–1910 powstała w Warszawie kamienica Krasieńskich projektu Jana Heuricha syna²¹, w latach 1911–1913 dom towarowy Magnus we Lwowie autorstwa Romana Felińskiego²², w 1912 roku rozpoczęto wznoszenie warszawskiej siedziby Banku Towarzystw Spółdzielczych autorstwa Jana Heuricha syna (konstrukcję żelbetową opracował Marian Lutosławski); w latach 1913–1914 wybudowano w Warszawie dom towarowy braci Jabłkowskich projektu Karola Jankowskiego i Franciszka Lilpopa²³. Wszystkie te obiekty posiadały szkielet żelbetowy, choć nie zawsze był on uwidoczniany w architekturze zewnętrznej.

¹⁹ STEFAŃSKI 2018, s. 15–17.

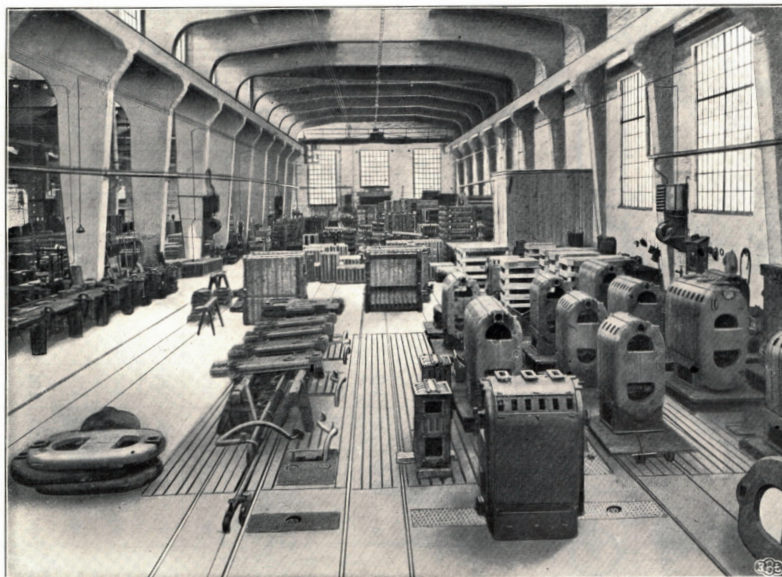
²⁰ LEWICKI 2005, s. 409.

²¹ OLSZEWSKI 1967, s. 82–83.

²² *Ibidem*, s. 87; LEWICKI 2005, s. 297–300.

²³ OLSZEWSKI 1967, s. 80–84.

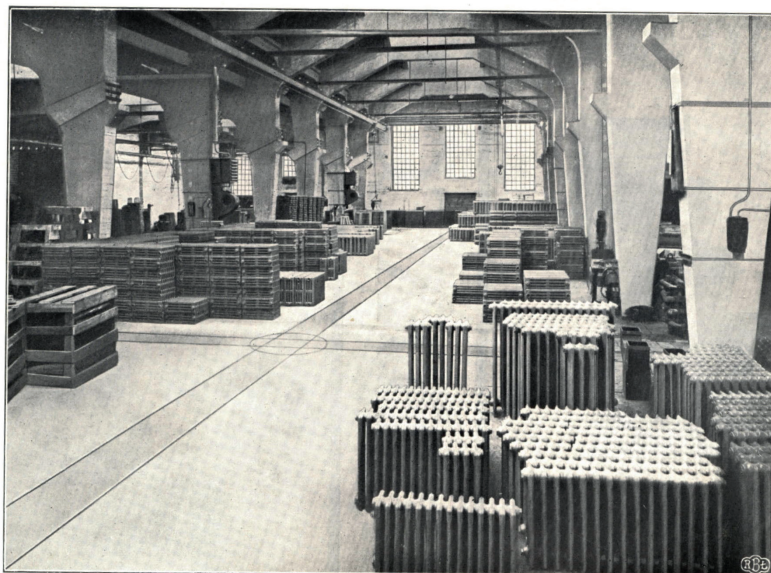
Sp. Akc. J. JOHN w ŁODZI

PRÓBY KOTŁÓW I ODDZIELNYCH ICH CZŁONÓW

5. Folder reklamowy z cennikiem wyrobów firmy J. John, ok. 1930, wnętrze hali odlewni.
Archiwum Państwowe w Łodzi

Sp. Akc. J. JOHN w ŁODZI

SKŁAD RADJATORÓW W KOŃCU SEZONU

6. Folder reklamowy z cennikiem wyrobów firmy J. John, ok. 1930, wnętrze hali odlewni.
Archiwum Państwowe w Łodzi

Warto też wspomnieć wileński kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa o pełnej żelbetowej konstrukcji, która miała być obłożona cegłą, budowany od 1913 roku, choć jego projekt, autorstwa Antoniego Wiwulskiego, powstał już w 1907 roku²⁴.

Hala fabryczna łódzkich zakładów John, Krebs i S-ka jest na tym tle dziełem wyjątkowym – to z pewnością pierwsza chronologicznie i największa tego typu konstrukcja na historycznych ziemiach polskich. W dostępnej literaturze nie znajdujemy przykładu porównywalnej z nią struktury żelbetowej. Szukając podobnych rozwiązań, wskazać można halę fabryki kapeluszy Steinberg, Herrmann & Co. w Luckenwalde powstałą w latach 1920–1923, dzieło znanego berlińskiego architekta związanego z nurtem ekspresjonistycznym, Ericha Mendelsohna. Wnętrze hali z konstrukcją żelbetową bardzo przypomina łódzką realizację, choć ma większą rozpiętość, budowla powstała jednak blisko 10 lat później²⁵.

Towarzystwo John, Krebs i S-ka funkcjonowało do 1929 roku, po czym zostało przejęte przez firmę-matkę, czyli zakłady J. Johna. Produkcja w hali przy ul. Warneńczyka była kontynuowana. Po II wojnie światowej zakłady znacjonalizowano i od 1951 roku funkcjonowały jako Fabryka Kotłów i Radiatorów Fakora²⁶. Od 2005 roku tradycję produkcji kontynuowała i rozwijała Odlewnia Żeliwa Fakora Moc sp. z o.o. W 2007 roku fabryka uległa częściowemu spaleni i przestała funkcjonować²⁷.

W 2008 roku upadłymi zakładami zainteresowała się firma Włocławek Plaza – ta sama, która kilka lat wcześniej kupiła zabytkowe dawne budynki zakładów Norbelana i zburzyła je, nie realizując przy tym zapowiadanej inwestycji. Poprzedni przypadek nie stanowił żadnej przeszkody w przeprowadzeniu nowej transakcji. Firma zwróciła się do Wydziału Planowania Przestrzennego i Ochrony Zabytków Miasta Łodzi z zapytaniem o stan prawny budynków zespołu dawnej Fakory. Uzyskano odpowiedź, że ochroną objęta jest jedynie wieża ciśnień, natomiast w rozmowie z urzędnikiem biura Miejskiego Konserwatora Zabytków potwierdzono, że do wartościowych obiektów na terenie dawnych zakładów należy wieża ciśnień, a także budynek portierni²⁸. Rodzi to pytanie o kompetencje urzędników odpowiedzialnych za ochronę zabytków na szczęblu władz miejskich Łodzi.

Po tym wstępnym rozpoznaniu firma odkupiła dawne zakłady Fakora wraz z zabudową i na początku 2010 roku uzyskała od władz miasta zgodę na wyburzenie

24 STEFAŃSKI 1994, s. 64–67; SZOT 1994.

25 FRANK 2013.

26 Łódzki Wojewódzki Konserwator Zabytków, *Decyzja...*, *op. cit.*

27 Zakłady Fakora, https://pl.wikipedia.org/wiki/Zak%C5%82ady_Fakora [dostęp: 19.10.2023].

28 AWUOZ, Teczka: dawna Fabryka A. John, Krebs i Ska/Fakora Fabryka Kotłów i Radiatorów, pisma z dnia 7 marca i 26 sierpnia 2008 r. Podano za: SCHATT-BABIŃSKA 2023, s. 222.

głównych hal fabrycznych²⁹. Tak jak poprzednim razem, deweloper zapowiedział na terenie dawnych zakładów budowę centrum handlowo-rozrywkowego. Jednak tym razem działania zagranicznego inwestora napotkały opór zarówno Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Wojciecha Szygendowskiego, jak i łódzkiego środowiska historyków sztuki, architektów, miłośników zabytków, mających świadomość historycznej wartości tego zespołu. Rozpoczęła się walka o jego uratowanie. W lipcu 2009 Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Łodzi nakazał wstrzymanie prac rozbiórkowych na terenie zakładów, argumentując, że hala zakładów jest prawdopodobnie pierwszym budynkiem przemysłowym o konstrukcji żelbetowej wzniesionymi w Królestwie Polskim. Rozpoczęto przy tym procedurę wpisania zespołu do rejestru zabytków (wcześniej zakłady znajdowały się jedynie w ewidencji gminnej). Sfinalizowano to wpisem z 10 września 2010 roku (nr rejestru A-97). Wojewódzki Konserwator Zabytków odwołał się przy tym do autorytetu wybitnego specjalisty w dziedzinie konstrukcji żelbetowych, dra inż. Waldemara Affelta z Politechniki Gdańskiej, którego opinia:

[...] jednoznacznie wskazuje na pionierski charakter konstrukcji budynku, będącej świadectwem ewolucji techniki budowlanej i myśli inżynierskiej, w związku z zastosowaniem nowych rozwiązań materiałowych oraz próbą ich adaptacji do tradycyjnych rozwiązań konstrukcyjnych [...]. Budynki wzniesione zostały w stylistyce modernistycznej, w architekturze świadomie pozbawionej detalu i ornamentu, akcentującej przemysłowy, użytkowy charakter obiektów fabrycznych [...]. Hala odlewni i wieża ciśnień, poprzez swoją surowość, ukazanie struktury materiału oraz bezpośredniość i „szczerłość” przyjętych rozwiązań (widoczne usłojenia deskowania, wyeksponowanie elementów konstrukcji), a także monumentalizm wynikający ze skali oraz powtarzalności elementów, wpływają na znaczne walory estetyczne obiektu³⁰.

Jeszcze w trakcie trwania procedury wpisu inwestor zamówił ekspertyzy u dwóch warszawskich historyków sztuki: prof. Marty Leśniakowskiej, znanej jako autorka publikacji o polskich dworach i architekturze Warszawy, oraz prof. Jakuba Lewickiego, specjalizującego się w historii architektury Lwowa przełomu XIX i XX wieku, a także u dra Macieja Ambrosiewicza, kierownika Muzeum Wigier przy Wigierskim Parku Narodowym. Ekspertyzy te udowadniały niską wartość zabytkową budynków fabrycznych fabryki Fakora, dawnych zakładów

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Łódzki Wojewódzki Konserwator Zabytków, *Decyzja...*, *op. cit.*

John, Krebs i S-ka, błędnie określając czas ich powstania³¹, i miały wesprzeć decyzję o ich wyburzeniu (Jakub Lewicki zasugerował przy tym możliwość pozostawienia „świadka” w postaci kilku żelbetowych przęseł). W swojej decyzji Wojewódzki Konserwator Zabytków odniósł się do jednej z tych ekspertyz, autorstwa Marty Leśniakowskiej, zauważając:

[...] autorka opinii błędnie datuje powstanie najstarszych obiektów zespołu fabrycznego opierając się na źródłach powstałych dopiero w latach 50. XX w. Autorka opinii nie przeprowadziła, chociażby w podstawowym zakresie kwerendy dostępnych materiałów archiwalnych, które dowodzą, iż budynek dawnej hali odlewni (później wydziału mechanicznego) wzniesiony został na podstawie projektu z 1913 r., a jego realizację rozpoczęto jeszcze w tym samym roku³².

W grudniu 2010 roku list otwarty w sprawie zagrożonego zabytku i ekspertyz w tej sprawie wykonanych na zamówienie inwestora przez znanych historyków sztuki napisała Prezes Łódzkiego Oddziału Stowarzyszenia Historyków Sztuki Małgorzata Wróblewska-Markiewicz i autor niniejszych słów jako kierownik Katedry Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego, podkreślając, że:

[...] środowisko polskich historyków sztuki i konserwatorów powinno być solidarne w walce o zachowanie dziedzictwa kulturowego, o ratowanie niedocenianych ciągle budowli zabytkowych z XIX i XX wieku, w zwalczaniu przejawów barbarzyństwa wyrażającego się w niszczeniu i burzeniu obiektów, których służby konserwatorskie nie są w stanie objąć właściwą opieką³³.

Wydawało się, że cenny obiekt zostanie uratowany, co wcale nie przeszkadzałoby podjęciu inwestycji (zabytkową halę można by z powodzeniem włączyć w planowaną strukturę). Jednak, mimo decyzji o wpisie do rejestru zabytków, inwestor nie zrezygnował ze swoich planów, zaskarżając ją w szybkim tempie, bo już 1 października tegoż roku, u Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, w którego imieniu działał Generalny Konserwator Zabytków Piotr Żuchowski. Ten zwrócił się o rozpatrzenie sprawy przez Główną Komisję Konserwatorską.

31 Kopie w posiadania Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi.

32 Łódzki Wojewódzki Konserwator Zabytków, *Decyzja...*, *op. cit.*

33 STEFAŃSKI/WRÓBLEWSKA-MARKIEWICZ 2010.

Komisja, w składzie: prof. dr hab. Jerzy Jasieńko, prof. Andrzej Koss, prof. Ireneusz Płuska, dr Krzysztof Chmielewski, prof. dr hab. Aleksander Böhm, dr Tomasz Cykalewicz, dr inż. Stanisław Karczmarczyk, ks. dr hab., prof. nzw. Piotr Paweł Maniurka, dr hab., prof. nzw. Małgorzata Rozbicka, dr hab., prof. nzw. Tomasz Węclawowcz, dr Bożena Zimnowoda-Krajewska i Zbigniew Maj, na posiedzeniu w dniu 24 stycznia 2012 roku podjęła uchwałę rekomendującą zachowanie zabytkowego zespołu wieży ciśnień, komina i socrealistycznego budynku bramnego, natomiast nie uznała za konieczne zachowanie hali odlewni, postulując jedynie pozostawienie jako „świadka” trzech przęseł żelbetowej konstrukcji od strony zachodniej³⁴. Generalny Konserwator Zabytków, podważając wartość przedstawionych przez skarżącego, wspomnianych powyżej ekspertyz M. Leśniakowskiej, J. Lewickiego i M. Ambrosiewicza, wskazując na nieścisłości dotyczące historii obiektu i brak udokumentowania zawartych w nich twierdzeń, zamówił w tej sprawie dodatkową ekspertyzę Instytutu Dziedzictwa Narodowego Oddział w Łodzi. Mimo że jej autorzy, mgr inż. arch. Paweł Filipowicz i dr inż. arch. Włodzimierz Witkowski, podkreślili zabytkowe wartości hali dawnych zakładów John, Krebs i S-ka, Piotr Żuchowski przychylił się do opinii Głównej Komisji Konserwatorskiej i decyzją z dnia 20 marca 2012 roku uznał skargę inwestora za zasadną i uchylił wpis do rejestru zabytków odnośnie do hali odlewni, zezwalając na jej wyburzenie, z zachowaniem „świadka” w postaci trzech przęseł³⁵.

Obrońcy łódzkich zabytków jednak nie rezygnowali. W kwietniu 2012 roku skargę na decyzję Generalnego Konserwatora Zabytków do Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie złożyło Towarzystwo Opieki nad Zabytkami. Argumentowano tam:

Zlecona w ramach postępowania odwoławczego opinia mgr inż. arch. Pawła Filipowicza [i dra inż. arch. W. Witkowskiego] w sposób jednoznaczny i bezsporny wskazuje na to, iż odlewnia żeliwa stanowiąca część kompleksu FAKORA posiada wartości historyczne, artystyczne i naukowe. Jest więc zabytkiem w rozumieniu ustawy. W związku z powyższym winien on zostać objęty ochroną przez wpisanie go w całości do rejestru zabytków, jak pierwotnie uczynił to organ I instancji. Obiekt uznano w opinii jako bezprecedensowy przykład wybitnej i pionierskiej żelbetowej konstrukcji

34 Uchwała nr 2 Głównej Komisji Konserwatorskiej w sprawie wpisu do rejestru zespołu budowlanego Fabryki Kotłów i Radiatorów Fakora w Łodzi przy ul. Warneńczyka 18/20 (dawnej fabryki firmy John, Krebs i S-ka) z 24 stycznia 2012 r. – kopia w posiadaniu autora.

35 Decyzja Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 20.03.2012 podpisana przez Generalnego Konserwatora Zabytków Piotra Żuchowskiego, DOZ OAiK – 6700/1159/10 [MT/153/10] – kopia w posiadaniu autora.

inżynierskiej w Łodzi i województwie łódzkim. Jej wyjątkowość polegała także na skali założenia. Nie może budzić wątpliwości, iż swoje walory rzeczony obiekt spełnia jako całość. Każde „obcięcie” budynku osłabia jego wartość architektoniczną i naukową, a tym bardziej, sugerowana likwidacja 80% przeszłę, likwiduje doznania estetyczne z oglądania kubaury złożonej z kilkunastu rzędów ram³⁶.

W maju 2012 roku list otwarty do Generalnego Konserwatora Zabytków wystosowało grono łódzkich znawców ze Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Katedry Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego oraz Instytutu Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej: mgr Małgorzata Wróblewska-Markiewicz, prof. dr hab. Krzysztof Stefański, dr hab. prof. PŁ Jan Salm, dr hab. prof. PŁ Jacek Wesołowski, pisząc:

Zachowanie jedynie trzech ram konstrukcyjnych niszczy *de facto* zabytkową konstrukcję żelbetową, pozbawia ją podstawowych wartości, o których decydował rozmach konstrukcji, jej przestrzenność, wrażenie ekspresji tworzone przez długie i rytmizowane ciągi poszczególnych naw.

W Europie podobne złożenia są chronione i poddawane starannej renowacji [...]. W tym samym czasie, gdy Niemcy odnawiają swoje zabytki przemysłowe i z dumą je prezentują, polski Generalny Konserwator Zabytków skazuje swą decyzją na zagładę znakomitą, pionierską konstrukcję³⁷.

Mimo tych wszystkich głosów i rzeczowych argumentów decyzja nie została zmieniona. Walka o zabytek została przegrana; już w czerwcu 2012 roku przystąpiono do burzenia hali. Decyzją Generalnego Konserwatora Zabytków Piotra Żuchowskiego, zgodnie z postulatami członów Głównej Komisji Konserwatorskiej, pierwsza na historycznych ziemiach polskich i jedna z najwcześniejszych w Europie, tak dużej skali przemysłowa konstrukcja żelbetowa uległa zagładzie, a pozostawiony „świadek” jest swojego rodzaju kpina z tych, którzy często powtarzane słowa o potrzebie ochrony dziedzictwa narodowego traktują na serio.

Nie trzeba dodawać, że izraelski inwestor swoich zobowiązań nie wypełnił, żadne centrum handlowe ani handlowo-rozrywkowe, podobnie jak w przypadku terenu dawnej Norbelany, nie powstało, a na miejscu hali stanęły pawilony – choć raczej należałoby powiedzieć „budy” – znanych sieci handlowych i gastronomicznych.

36 Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, *SKARGA na decyzję Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 20.03.2012 r. nr DOZ OAiK – 6700/1159/10 [MT/153/10]*.

37 List otwarty z 23 maja 2012 – kopia w posiadaniu autora.

7. Dawne zakłady Towarzystwa John, Krebs i S-ka, później Fakora, hala odlewni, widok zewnętrzny. Fot. ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi, 2010

8. Dawne zakłady Towarzystwa John, Krebs i S-ka, później Fakora, hala odlewni, widok wnętrza. Fot. ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi, 2010

9. Dawne zakłady Towarzystwa John, Krebs i S-ka, później Fakora, hala odlewni, widok wnętrza. Fot. ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi, 2010

10. Dawne zakłady Towarzystwa John, Krebs i S-ka, później Fakora, hala odlewni w trakcie rozbiórki. Fot. K. Stefański, 2015

11. Dawne zakłady Towarzystwa John, Krebs i S-ka, później Fakora, hala odlewni w trakcie rozbiórki. Fot. K. Stefański, 2015

12. Dawne zakłady Towarzystwa John, Krebs i S-ka, później Fakora, w trakcie rozbiórki. Fot. K. Stefański, 2015

13. Dawne zakłady Towarzystwa John, Krebs i S-ka, później Fakora, pozostałości żelbetowej konstrukcji hali odlewni. Fot. K. Stefański, 2023

14. Dawne zakłady Towarzystwa John, Krebs i S-ka, później Fakora, hala odlewni w trakcie rozbiórki. Fot. K. Stefański, 2015

15. Dawne zakłady Towarzystwa John, Krebs i S-ka, później Fakora, wieża ciśnień. Fot. K. Stefański, 2015

Bibliografia

- BRZÓZKA 2015 – Piotr Brzózka, *Nowe mieszkania w Łodzi. Deweloper kupił część działki po zburzonej fabryce Norbelany*, Wyborcza.pl, 6 maja 2012, <https://8cienniklodzki.pl/nowe-mieszkania-w-lodzi-deweloper-kupil-czesc-dzialki-po-zburzonej-fabryce-norbelany/ar/c3-3849277> [dostęp: 15.09.2023].
- BUJALSKI 2016 – Szymon Bujalski, *Była Norbelana, będą mieszkania. Budynek rośnie w oczach*, Wyborcza.pl, 18 lutego 2016, <https://lodz.wyborcza.pl/lodz/7,35136,19642161,byla-norbelana-beda-mieszkania-budynek-rosnie-w-oczach-zdjecia.html> [dostęp: 15.09.2023].
- CIARKOWSKI 2010 – Błażej Ciarkowski, *Ginące dziedzictwo – krótka historia łódzkich zabytków utraconych w ostatnim dziesięcioleciu*, „TECHNE/TEXNH” 2010 (dodatek specjalny do „Piotrkowska 104”), s. 23–25.

- FRANK 2013 – Georg Frank (Generalny Konserwator Meklemburgii), *Die ehemalige Hutfabrik Friedrich, Steinberg & Co. in Luckenwalde*, [w:] *Sztuka i przemysł. Paradigmat innowacji – dziedzictwo kulturowe na obszarach przemysłowych Niemiec i Polski / Kunst und Industrie. Das Paradigma der Innovation – das Kulturerbe in den Industriegebieten Deutschlands und Polens*, red. Irma Kozina, Katowice 2013, s. 185–193.
- GAŁUSZKA 2011 – Jakub Gałuszka, *Idea i cele przebudowy centrum Łodzi w kontekście społeczno-przestrzennej specyfiki miasta*, [w:] *Wokół nowego centrum Łodzi*, red. Jakub Gałuszka, Łódź 2011, s. 13–41.
- JAWOROWSKI/KOZICKI 2006 – Henryk Jaworowski, Jan Kozicki, *Rewitalizacja budynków poprzemysłowych. Problemy i możliwości*, [w:] *Rewitalizacja miast poprzemysłowych – rola dziedzictwa kulturowego*, Międzynarodowa konferencja „Pro-Revita”, Łódź 23–25 września 2004, Łódź 2006, s. 133–144.
- KUSIŃSKI *et al.* 2016 – Jacek Kusiński, Ryszard Bonisławski, Maciej Janik, Bartosz Walczak, *Księga fabryk*, Łódź 2016 (wyd. drugie, poszerzone).
- LEWICKI 2005 – Jakub Lewicki, *Między tradycją a nowoczesnością. Architektura Lwowa lat 1893–1918*, Warszawa 2005.
- MICHAŁSKI 2012 – Mieczysław Michalski, *Historyczna transformacja Zakładów Przemysłu Bawełnianego „Poltex” (d. Zakładów Wyróbów Bawełnianych Izraela Kalmanowicza Poznańskiego)*, [w:] *Imperium rodziny Poznańskich. Przywrócone dziedzictwo czasu i miejsca*, red. Maja Jakóbczyk, Katarzyna Kuropatwa-Pik, Cezary Pawlak, Muzeum Miasta Łodzi, Łódź 2012, s. 109–139.
- Nowe centrum 2011 – *Nowe Centrum Łodzi. Rewitalizacja EC-1*, materiały promocyjne Instytucji Kultury „EC1 Łódź – Miasto Kultury”, Łódź 2011.
- OLSZEWSKI 1967 – Andrzej K. Olszewski, *Nowa forma w architekturze polskiej. Teoria i praktyka 1900–1952*, Wrocław 1967.
- PIERZCHAŁA 2008 – Wiesław Pierzchała, *Była fabryka Norbelana, będzie osiedle mieszkaniowe*, „Polska Dziennik Łódzki”, 23 kwietnia 2008, za: <https://warszawa.nasze-miasto.pl/byla-fabryka-norbelana-bedzie-osiedle-mieszkaniowe/ar/c3-6884421> [dostęp: 15.09.2023].
- PINTERA 2010 – Agnieszka Pintera, *„Drugie życie” łódzkich fabryk – wybrane projekty adaptacji i rewitalizacji łódzkich obiektów pofabrycznych*, praca magisterska napisana w Katedrze Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem prof. dra hab. Krzysztofa Stefańskiego, Łódź 2010 (mps).
- RYMOWSKI 1911 – Jan Rymowski, *Pamiętka odlewu i chrztu dzwonu dla kościoła św. Stanisława Kostki w Łodzi*, Łódź 1911.
- SALM 2007 – Jan Salm, *Problematyka konserwatorska Księżego Młyna, czyli o szczycie góry lodowej*, [w:] *Muzealizacja, rewitalizacja czy destrukcja? Wobec dziedzictwa XIX-wiecznej architektury*, Łódź 2007, s. 69–81.
- SCHATT-BABIŃSKA 2023 – Katarzyna Schatt-Babińska, *Zabytki nieruchome w rękach prywatnych. Historia, ochrona i konserwacja na przykładach obiektów wpisanych do rejestru zabytków Łodzi*, Warszawa–Gdańsk 2023.
- STEFAŃSKI 1994 – Krzysztof Stefański, Antoni Wiwulski jako architekt, „Biuletyn Historii Sztuki” 1994, nr 1–2, s. 57–70.
- STEFAŃSKI 2009 – Krzysztof Stefański, *Ludzie, którzy zbudowali Łódź. Leksykon architektów i budowniczych miasta (do 1939 roku)*, Łódź 2009.
- STEFAŃSKI 2018 – Krzysztof Stefański, *Modernizm łódzki do 1914 roku*, [w:] Krzysztof Stefański, Błażej Ciarkowski, *Modernizm w architekturze Łodzi XX wieku*, Łódź 2018, s. 13–40.

STEFAŃSKI/WRÓBLEWSKA-MARKIEWICZ 2010 – Krzysztof Stefański, Małgorzata Wróblewska-Markiewicz, *List otwarty w sprawie „ekspertów” i „ekspertyz”*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2010, nr 3, s. 393–396.

SZOT 2006 – ks. Adam Szot, *Historia budowy kościoła Najświętszego Serca Jezusa w Wilnie*, „Biuletyn Historii Pogranicza” 2006, nr 7, s. 41–56.

SZYMAŃSKI 2003 – Przemysław Szymański, *XIX-wieczne zespoły przemysłowe w przestrzeni publicznej*, [w:] *Sztuka w Łodzi 2*. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Łódzki Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki w dniach 8–9 października 2001 roku, red. Małgorzata Wróblewska-Markiewicz, Łódź 2003, s. 15–17.

WALCZAK 2006 – Bartosz Walczak, *Manufaktura*, „Zabytki/Heritage” 2006, nr 2, s. 24–26.

<https://piotrkowska-nr.pl/ulica-piotrkowska-219> [dostęp: 2.10.2023].

